

Moğolların Epik, Gizli ve Resmî Tarihleri

Şükrü Özdemir ^{1,2}

ÖZET

Moğollarda tarih yazımı kaynağını şifahi destan geleneğinden alır. Destan şairlerinin saz eşliğinde söyledikleri manzum destanlar, zamanla evrilerek destansı tarihleri oluşturmuştur. *Cengiz Han*'ın hayat ve faaliyetini anlatan ilk eserler de yazılı kaynaklar değil manzum ve yarı manzum destanlardır. Zamanla yazıya dökülen bu şifahi aktarımlardan bir tanesi hariç diğerleri bugün elimizde bulunmamaktadır. *Cengiz Han* ve soyunu övmekten çok bozkır yaşamını ve göçebe kahramanları yüceltmek kastıyla kaleme alınmış müellifi meçhul bu eser, *Moğolların Gizli Tarihi* adını taşır. Bunun karşısında sözlü ve yazılı aktarımların süzülmesi neticesi üretilmiş resmî tarihler yer alır. Bu tarihlerden biri *İran*'da *Sultan Gazan* devrinde yazımına başlanıp *Sultan Olcaytu*'ya takdim edilen *Câmiü't-Tevârih* ve diğeri *Çin*'de *Kubilay Kağan*'a sunulan *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*'dur. *Mingler* devrinde bir heyet tarafından yazılan *Yuan shi* de aynı geleneğe bağlıdır. Bu makale, *Moğollarda* tarih yazım geleneğinin nasıl vücuda geldiği hakkında kısa bir girişten sonra *Moğol* tarihinin erken kaynaklarını tanıtır. Resmî ve gayiresmî gelenek arasındaki farkı ortaya koymak adına *Gizli Tarih*'te üslup ve içeriğe ilişkin bir takım saptamalarda bulunur. *Gizli Tarih*'in *Moğol* tarihi araştırmalarında niçin sıkı bir tenkitle kullanılması gerektiğine eserin farklı bölümlerinden örnekler sunarak dikkat çeker.

Anahtar Kelimeler: *Gizli Tarih, Yuan shi, Câmiü't-Tevârih, Cengiz Han*

Epic, Secret and Official Histories of the Mongols

ABSTRACT

Mongolian historiography is rooted in the tradition of the oral epic. The verse epics, recited by epic poets with instrumental accompaniment evolved over time into epic histories. The first works describing the life and activities of *Genghis Khan* were not written sources, but poetic and semi-poetic epics. All but one of these oral narrations, which were transcribed over time, are no longer extant today. This work, whose author is unknown, was written with the intention of glorifying steppe life and nomadic heroes rather than to praise Genghis Khan and his descendants, and is called *The Secret History of the Mongols*. On the other hand, there are official histories produced as a result of the filtering of oral and written transmissions. One of these histories is *Jami al-Tawarikh*, which was written in Iran during the reign of *Sultan Ghazan* and presented to *Sultan Öljeytü*, and the other is *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*, which was presented to *Kublai Khan* in China. *The Yuan shi*, written by a committee during the *Ming* period, also adheres to the same tradition. This article introduces the early sources of Mongol history after an introduction on how the Mongol

¹ İletişim Yazarı: sozdemir7@gmail.com

² Dr., İzmir, ORCID: 0000-0001-5175-3086.

tradition of historiography came into being. It makes some observations on the style and content of the *Secret History* in order to distinguish between the official and unofficial tradition. It draws attention to why the *Secret History* should be used critically in Mongolian historical studies by providing examples from different parts of the work.

Keywords: *Secret History, Yuan shi, Jami al-Tawarikh, Genghis Khan*

1. GİRİŞ

Moğol tarihinin erken dönem kaynakları *Farsça* ve *Arapçadan Çince*, *Moğolca*, *Korece* ve *Tangutçaya* hatta *Ermenice*, *Gürcüce*, *Süryanice* ve *Greğe* varana kadar birçok muhtelif dilde kaleme alınmıştır. Dünden bugüne söz konusu kaynaklar üzerinde yürütülen çalışmalar, zengin bir neşir ve çeviri kütüphanesine sahip olmamızı sağlamış; kaynakların verdiği bilgilerin işlenmesi ve değerlendirilmesini vazife edinmiş birçok bilim insanının yoğun mesaisi, önümüzde ilerleyebileceğimiz ve ilerletebileceğimiz bir yol açmıştır. Öte yandan *Moğol* tarihinin kaynaklarının tenkidi zekâlarını işletmek isteyen araştırmacılara hâlen büyük bir imkân ve fırsat sunduğunda şüphe bulunmamaktadır. Zira haklarında kaleme alınan yüzlerce monografi ve makaleye rağmen söz konusu kaynaklar, tarihin tenkidi usullerini tatbik için hâlâ yeterince bakir ve verimlidir.

Moğol tarihinin kaynakları arasında seçkin bir yere sahip olan *Moğolların Gizli Tarihi*, birçok hususiyetiyle sahanın diğer kaynaklarından ayrışır. Öncelikle telifi için genel kabul görmüş 1240 tarihi esas tutulduğunda *Gizli Tarih*'in *İran Moğollarının* resmî kroniği olan *Câmiü't-Tevârih*'ten altmış yedi ve *Mingler* devrinde bir heyet tarafından hazırlanmış olan *Yuan shi*'den yüz otuz yıl önce kaleme alınmış olması önemli bir detaydır. Göçebelerin epik anlatılarının güçlü izlerini taşıması ve destansı tarih geleneğine bağlı olması *Gizli Tarih*'in bir diğer özelliğidir. Ayrıca eserin resmî anlatıların doğrulamadığı bir takım detayları içerdiğine dikkat etmek gerekir.

Cengiz Han'ın, atalarının ve halefi olan üçüncü oğlu *Ögedey*'in gayriresmî bir tarihi olan *Moğolların Gizli Tarihi*, *Avrupa* dillerine birçok defalar farklı kişiler tarafından tercüme edilmiş, önemine binaen anlaşılması yolunda çevirilerine birçok şerh ve notlar düşülmüştür. İçerik detayları, telif tarihi ve yazarının kim olduğu problemi, verdiği bilgilerin sıhhat derecesi gibi hususlar bazen müstakil makalelere konu olmuş, bazen de çeşitli monografilerin kaynaklar bilgisi bölümlerinde tartışılmıştır. Bununla birlikte eser, bağlı bulunduğu geleneği izah eden, resmî tarihlerden ayrışan taraflarına bütüncül bakmaya imkân veren müstakil bir çalışmaya konu olmamıştır.

Bu makale, *Gizli Tarih*'in içerik ve üslup detayları üzerinde saptamalarda bulunan bir okuma girişimidir. Eserin *Moğol* tarihinin diğer kaynaklarından ayrışan yönlerinin sebeplerini tahlil için makale, önce *Moğollarda* epik tarih geleneğine odaklanır; sonrasında *İran* ve *Çin Moğollarının* resmî hanedan tarihlerinin telif süreçlerini izah eder. Ardından *Gizli Tarih*'in muhtelif yerlerinden seçilen örnekler üzerinden gayriresmî epik tarihin resmî anlatılarla farkını ortaya koymaya çalışır. Kaynakların verdiği bilgilerin çapraz ve mukayeseli olarak okunup kritik edilmesi metodunu benimseyen çalışma, yer yer konu

üzerinde çalışan bilim insanları ve araştırmacıların yorum ve görüşlerinden istifade eder, onlardan iktibaslarda bulunur. Gayriresmî tarihin resmî tarihlerin boşluklarını doldurmada niçin itimatla kullanılamayacağını detaylarıyla açıklar. Makale, konuyla ilgili bütüncül bir değerlendirme sunmak amacını gütmekte ve daha kapsamlı çalışmalara kapı aralamak umudunu taşımaktadır.

2. MOĞOLLARIN EPİK TARİHLERİ

Cengiz Han'ın hayatını, askerî ve siyasi faaliyetini tespit eden, daha doğru tabirle terennüm eden ilk kişilerin müverrihler değil saz şairleri olduğunu; onların destanlarını tarihçilere has usul ve üslupla değil şairlere yakışır görüş, hissediş ve duyuşla vücuda getirdiklerini emniyetle iddia edebiliriz. Burada destan kelimesinin tarih anlamında kullanılışı kasıtlıdır. Zira tarihlerinin erken devrinde yazıyı tanımadıklarında şüphe bulunmayan *Moğol* göçebelerinin (Cüveynî, 1911, I / s. 17; Şeceretü'l Etrâk, v. 36a) tıpkı step *Türkleri* gibi destanla tarihi birbirinden kesin hatlarla ayırmadıklarını biliyoruz. (Barthold, 2020, s. 43) *Cengiz Han*'a ve onun içinden çıktığı ortama ait ilk tanıklıkların, bozkır göçebeleri arasındaki ananeye uygun bir üslupla ve uzun epik manzumelerle aktarıldığı yolundaki iddia, ispatını müverrih *Reşîdeddin*'in şu satırlarında buluyor:

“O zamanda Bayaut kavminden âkil ve sahib-nazar bir ihtiyar vardı, şöyle dedi:

‘Kıyat Yürkin kavminden Seçe Beki denen kişi... Baş olmak sevdasında... Ne var ki kağanlık onun işi değil! Maksadına ulaşmak için hile ve ikiyüzlülükle insanların aklını bulandıran Camuka Seçen var bir de... Tabii ona da yâr olmayacak talih. Cengiz Han’ın biraderi, Coçi Bere yani Coçi Kasar’a gelince... Aynı hevesi saklamakta içinde. Güvenmekte gücüne kuvvetine, ok atmasına, hünerlerine... Fakat ne çare? Baht onun da gülmeyecek yüzüne... Merkit kavminden azametle, kibirle salınarak yürüyüp giden Alak Udur... Ona da nasip olmaz kağanlık... Temuçin ki Cengiz Han’dır... Mütenasıptir endamı, şekl ü şemaili... Kabiliyeti var han olmaya. Nitekim öyle de olacak sonunda.’

Bu sözleri Moğollarda âdet olduğu üzere ‘ayalgu’³ yani nağmeyle, seci ile ve sanatlı bir söyleyişle söyledi.” (Rüşen & Müsevî, 1373, I / s. 376; Kerimî, 1338, I / s. 533; Thackstone, 1998, I / s. 181)

Cengiz Han'ın eski *Moğol* hanları neslinden geldiği yolundaki anane şayet doğru ise onun atalarının tahtını elde etmek yolunda verdiği mücadeleler, bu uğurda giriştiği dahilî savaşlar ve nihayet fetihleri; step hayatını ve bozkırın kadim hükümdarlarını konu edinen epik destanlara son halka olarak eklenmiş olmalıdır. Son halka diyoruz, zira bu aşama söz konusu destansı tarihlerin yazıya geçirildiği aşamadır. Muhtelif destan şairlerince nesiller boyu şifahen aktarılan manzum tarihler, yazıya geçirilirken ortaya birbirinden oldukça farklı metinlerin çıkmış olması kaçınılmaz. İfade tarzı itibarıyla yarı manzum, kronoloji bakımından atlamalı, savruk ve karışık olan bu tarihlerin muhtevaları açısından

³ “*Ayalgu: Sada-yı güyendeye ve âheng-i fîrûdâste ve sadâ-yı bûlbûle ve hoş avazla ırlamaga derler. Amma bazı ehlinden istima olundu ki mutlak bir hoş sadaya derler ki kalp andan haz ala ve meyl eyleye...*” (Atalay, 1970, s. 31-32)

farklılaşmaları aktarıcılarının hafıza gücü yahut zayıflığından; yazıya geçirenlerinin kültürel ve ilmî seviyesinden, mensup bulundukları muhitin vaziyeti ve siyasi temayüllerinden kaynaklanmaktaydı.⁴ Medeniyet hocaları olan *Uygur* muallimlerinden yazıyı öğrenen⁵ *Moğol* elitlerinin elinde *Uygur* yazısıyla yazılmış böyle gayri muntazam pek çok defterin bulunduğunu bize kabul ettirebilecek birtakım makul sebeplere sahibiz. Bozkır geleneklerine, *Cengiz Han*'ın *yasa ve yosununa*, *biliklerine* ve atalarının tarihine son derece kıymet veren *Çağatay Han*'ın, elinde böyle bir defter bulunduran bir çobanı vezaret payesine kadar çıkardığını *Câmiü't-Tevârih*'ten öğreniyoruz:

“Çağatay’ın iki veziri vardı. Birinin adı Vezir ve diğerinin adı Habeş Amîd idi. Vezîr durumu şöyleydi: O, aslen Hitaylı olup Çağatay’ın maiyetinde bulunan Hitaylı bir tabibin hizmetkârıydı. Tabibin vefatından sonra Çağatay’ın ümerasından Koşaun Noyan’ın çobanı oldu. Koşaun Noyan; Celâyir kavminden yaşlı, tecrübeli, güngörmüş, eski hâdiselere vâkıf bir kimseydi. Günlerden bir gün Çağatay ona Cengiz Han’la ilgili, onun hangi sene hangi ülkeleri fethettiğine dair, bazı sorular sordu. Koşaun Noyan bu soruların cevabını bilmediğinden eve geldi, maiyetindekilerden bunları sorup soruşturdu. Her biri ne biliyorsa anlattı. Koşaun Noyan’ın çobanı olan Hitaylı, evin dışından konuşulanları işitmişti. Hangisinin doğru hangisinin yanlış olduğunu hepsinin anlayabileceği bir şekilde açıkladı. Onlar da onun söylediklerinin doğruluğunu tasdik ettiler. Koşaun Noyan, çobanı içeri çağırdı ve ona bunları nereden öğrendiğini sordu. Çoban, bir defter çıkardı. Koşaun’un öğrenmek istediği geçmişteki olayların ve tarihlerin tamamı gün gün bu defterde yazılıydı. Sevinen Koşaun defteri alıp çobanla birlikte Çağatay’ın huzuruna çıktı. Çağatay ilim ve hikmete âşıktı. Bu sözü beğendi, çobanı Koşaun’dan istedi, onu kendi maiyetine aldı. Kısa süre içinde Çağatay’ın hizmetinde sivrildi, muteber ve meşhur oldu. Kağan, onun zekâsını anladı ve takdir etti, Çağatay’a olan yakınlığını görüp ona Vezir adını verdi.” (Rûşen & Müsevî, 1373, I/s. 773-774; Kerimî, 1338, I / s. 548-549; Thackstone, 1998, II / s. 379)

⁴ *Câmiü't-Tevârih*'te resmî görüşler dışında kalan epik tarihler hakkında şöyle bir kayıt bulunmaktadır: “Cengiz Han ve uruğunun cihangirliklerini, kaleler fethedişlerini, hükümdarlıklarını zamanın ileri gelenlerinden bazı kimseler geçmiş günlerde gerçekte olandan, Moğol şehzâde ve emirlerinin bildiklerinden bir miktar farklı şekilde anlatmışlardır...” (Rûşen & Müsevî, 1373, I / s. 34; Kerimî, 1338, I / s. 18.)

⁵ *Uygur* elitlerinin *Moğol İmparatorluğu*’ndaki nüfuzunu, *Uygur* yazısının hem *Cengiz Han*’ın fermanlarının hem yasalarının yazılmasında kullanıldığını muhtelif kaynaklardan öğreniyoruz. Şöyle ki;

a) *Nayman* hanının tamgacı olup 1204’de *Cengiz*’in *Naymanları* mağlup etmesiyle *Moğolların* hizmetine giren *Tata Tonga* bir *Uygur Türkü* idi. *Cengiz Han*’ın ilk fermanları *Tata Tonga* tarafından *Uygurca* olarak yazılmış ve *Nayman* imparatorluk mührü ile mühürlenmiştir. Aynı zamanda *Moğol* şehzadelerine hocalık yapan *Tata Tonga*’nın *Moğol* yazısının oluşumunda önemli rolü olduğu düşünülmektedir. (De Mailla, 1779, IX / s. 39; Rémusat, 1829, II / s. 61-63; D’Ohsson, 1852, I / s. 88-89)

b) 1206 yılında *Cengiz*’in emriyle *Moğol* kanunlarını derleyen *Şigi Kutuku* bunları *Uygur* yazısıyla yazılmış *Köke Debter* adlı bir mecmuada toplamıştı. (Gizli Tarih, epizot 203)

c) *Cengiz*’in 1223 yılında *Taoist* keşiş *Çang çun*’la yaptığı görüşme esnasında *Çingkay* adlı bir *Uygur*’un *Cengiz*’in sözlerini *Uygur* yazısıyla kaydettiğini *Çang çun*’un seyahatnamesinden öğreniyoruz. (Walley, 1931, s. 33-38; Róna-Tas, 1965, s. 121.)

3. MOĞOLLARIN RESMÎ HANEDAN TARİHLERİ

Göçebe *Moğol* konfederasyonunun bir cihan devleti hâline gelmesiyle birlikte gündeme gelen hanedan için bir resmî tarih yazdırma teşebbüsü, söz konusu epik tarihlerin bir ayıklama ve tenkit ameliyesine tabi tutulmasını; yazılı ve sözlü kaynaklara, mühim hadiselerle tanıklık etmiş kişilere müracaatla tek bir defterin yazılmasını beraberinde getirmiş olmalı. ‘*Olmalı*’ diyoruz zira bu düşüncemizi kati olarak dayandırabileceğimiz bir kayıt yok. Bununla birlikte büyük kağanın hazinesinde muhafaza edildiğini düşündüğümüz muhtemel bir nüshanın hanedanın *Toluy* kolunun resmî görüşünü yansıtmayı dolayısıyla aynı koldan gelen prenslerin yönetimindeki *Tebriz*’e getirilmiş olması mümkün. Çünkü müverrih *Reşideddîn*’in ilhanın hazinesinde korunduğunu haber verdiği *Moğol* diliyle yazılmış hanedan tarihi, bizim kanaatimizce ünik bir eser değil aslından istinsah edilmiş ikincil bir nüshadır.⁶ *Altan Debter* «*Altın Defter*» adındaki bu tarihin niçin bu ismi aldığına gelince buradaki altan sıfatı herhalde İngilizce ‘*royal*’ sıfatıyla karşılanmalıdır.⁷ Yani *Altan Debter*, dolaşımında bulunan alternatif defterlerin aksine hanedanın resmî tasvibine mazhar olmuş, sahih ve mevsuk olduğu kabul edilmiş defter yani *resmî hanedan tarihi* demek. Günümüze ulaşmayan söz konusu eserdeki içeriğe *Câmiü’l-Tevârîh* aracılığıyla sahibiz.

Ecdadının ve ulusunun tarihine karşı büyük bir alaka gösteren *Gazan Han*, veziri *Reşideddîn*’e *Türk ve Moğolların* tarihini kaleme alma görevini verdiği zaman emrinde *Moğol, Kıpçak, Uygur* boylarından birçok mütercimi görevlendirmişti. İlhanın hazinesinde korunan birçok buyruldu, evrak ve belge erişimine açılan âlim vezire kendi tabiriyle hem yârdan hem de ağıyardan saklanan resmî hanedan tarihini kullanması için müsaade de verilmişti. *Reşideddîn* eserinin *Sebeb-i Te’lîf* başlıklı giriş kısmında eseri yazmakla görevlendirilmesini anlatırken bu hususta şunları yazar:

“Bütün cihan padişahlarının gıpta ettikleri İran ülkesi şehensahlık taç ve tahtının, İslam padişahı Sultân Mahmûd Gazan Han halledallâhü mülkehu’nun mübarek vücuduyla şereflediği bu vakte gelince himmetinin yüceliği dolayısıyla mübarek hatırı, onu tertib ve tedvin ettirmeye meyleyledi. Bu kitabın müellifi olan Reşîdi Tabîbi Hemedânî lakabıyla anılan, İlhanîler devletinin bendesi Allahın yardımına sığınmış Fazlullâh bin Ebi’l Hayr aslahalâhü şânehû ve vakâhu ammâ şânehû’ya emir ve işaret buyurdu ki Moğolların ve Moğollar’a benzeyen sair Türklerin tarihini mamur hazinelerde bulunan, kısmen de emir ve hazretin emir ve mukarreplerine tevdi edilmiş olan ve şimdiye kadar hiçbir ferd

⁶ Müverrih *Reşideddîn*, *Altan Debter* adlı hanedan tarihinden eserinin iki yerinde bahseder:

I) Eserinin *Sebeb-i Telif-i Kitâb* kısmında ismini zikretmeden: “*Amma ahd be ahd târîh-i sahih-i îşân be ‘ibâret ve hatt-i Moğolî nâmüdevven ve nâmüretteb fasl fasl mübetteb der hazâyin nigâh dâste bûdend.*” (Rüşen & Müsevî, 1373, s. 34)

II) *Tayciyut* boyunu anlatırken ismen: “*Der ba’zî nüshahâ-yı tevârîh-i Moğolân çünân âverde end ki kavm-i Tayciyut ez piser-i dovrom-i Dutum Menen, Naçin nâm vücûd âmede end ve munseib şode ve defter-i Altan Debter ki der hizâne-i hanân hemvâre be dest-i ümerâ-yı bozorg mahfûz bûde mutâla’a reft. Ve rüşen ve mu’ayyen nibişte est ki Tayciyut ez Çaraka Linkum piser-i Kaydu Han pedid âmede end...*” (Rüşen & Müsevî, 1373, s. 186)

⁷ P. Pelliot, söz konusu eserin altın mürekkeple yazılmış olmasını bir ihtimal olarak kabul etmekle birlikte, başlıktaki *altan* sıfatı için kıymetli, değerli (Fr. précieux) karşılığını teklif etmektedir. (P. Pelliot, 1930, s. 41)

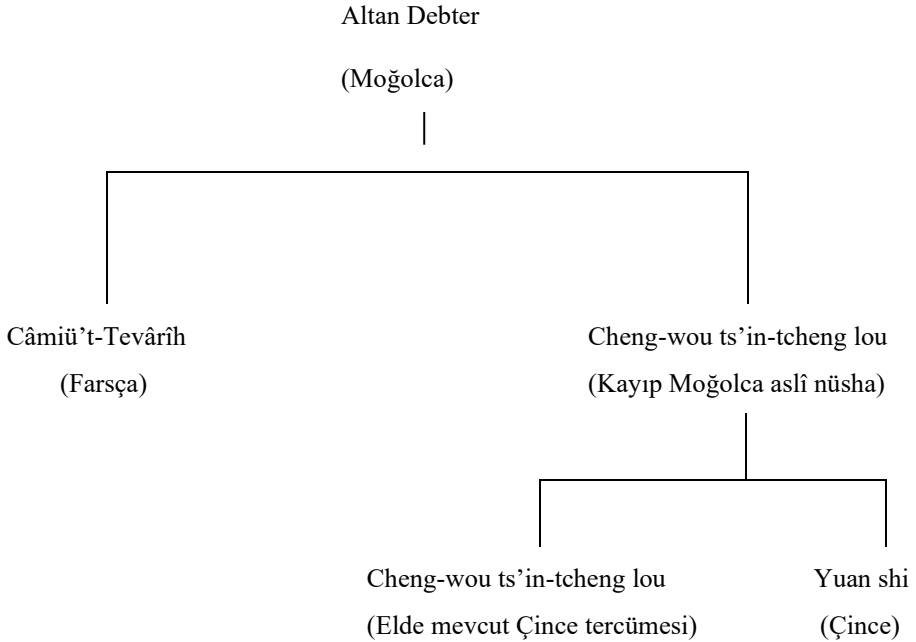
tarafından toplanamayan ve terki edilmek telif eylemek saadeti kimseye nasip olmayan, böyle olduğu halde her müverrihin, doğrusunu bilmeden bir kısmını avamdan duyarak istediği tarzda nakledip durduğu ve doğruluğuna kimsenin inanmadığı o fasıl fasıl rivayet ve hikayeleri tashih etsin, fazlaları çıkarsın, dikkat ve ehemmiyetle çalışıp şüphesiz bir hale getirdikten sonra temiz bir ibare ile tedvin ve tertib etsin. Şimdiye kadar gizlilik örtüleriyle örtünmüş ve gizlenmiş olan haber ve eserlerdeki kimsenin dokunmadığı nefis gelinlere benzeyen fikirler, görünüş tahtında şöhetle tecelli etsin. Mücmel veya mufassal olarak o kitapta zikredilmeyen ne varsa insan taifelerinin bütün sınıfları hazret-i A'lânın kulluğuna mülâzım bulunduklarından Hatay, Hint, Oğuz, Kıpçak ve diğer belli olan kavimlerin âlim ve hakimlerinden; hassaten rub'-i meskûnda çeşit çeşit hünerlerde ve Türk kavimlerinin neseplerini ve onların ahvaline ait tarihleri, bilhassa Moğollara ait olanı bilmek hususunda naziri olmayan ulu emir, İran ve Turan sipehdarı, cihan memleketlerinin müdebbiri Polad Çenksân dâme muazzaman'dan sorup anlasın ve onlara ait tarihlerden iktibas edilsin, bu suretle evvelinden sonuna kadar bütün havas ve avam tarafından bilinsin ve anlaşılın, Moğol devletinin zuhurunda meydana gelen büyük vak'a ve hâdiselerin ne suretle olduğu; günlerin geçmesi, ay ve yılların uzamasıyla mahv ve munderis olmasın ve nisyan perdesiyle örtülü kalmasın..." (Gölpınarlı, tarihsiz, s. 28-29)

İran'da bunlar olurken Çin de benzer gelişmelere tanıklık ediyordu. Kubilay Han'ın saltanatının dördüncü yılında (1263) Cengiz Han'a dair vesikaların her yerde aranması ve bulunanların Tarihçiler Bürosu'na teslim edilmesi istendi. Toplanan vesikalardan istifadeyle muâsır bir müverrih tarafından kaleme alınıp Kubilay Kağan'a takdim olunan bir eserin varlığından haberdarız. (Pelliot & Hambis, 1951, s. XIII) 1285'ten önceki bir tarihte yazımı tamamlanan bu Moğolca eserin, baş kısmı eksik bir Çince çevirisi günümüze ulaşmıştır: *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*.⁸ Yalın üslubu Çince hanedan tarihlerinin tarz ve üslubunu anımsatan eserin Altan Debter'in Kubilay Kağan'ın sarayında mahfuz diğer nüshasını ana kaynak olarak kullanmış olması gerekiyor. Zira *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*'nun eksik baş kısmında olmasını beklediğimiz Cengiz Han'ın ecdadının tarihi Yüen hanedanının sukutunu takip eden iki yılda yazılmış *Yuan shi*⁹'te korunmuştur. *Yuan shi*

⁸ *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*, 'Bilge ve Muharip İmparatorun Seferlerine Ait Rapor' [İng. *Record of the Personal Campaigns of the Wise and Martial (Emperor)*] anlamına gelmektedir. (Rachewiltz, 2004, I / s. 35)

⁹ *Ming shi* anallerinde 1369 yılına (Moğolların Çin'den kovulmasından sonraki yıl) ait kayıtlardan mezkûr senede imparator Hung wu'nun emriyle Moğollar dönemine ait kayıtların temin edildiği, Sung Lien ile Wang Wei'nin idaresinde Yüen hanedanı tarihini (*Yuan shi*) yazımına başlandığı öğrenilmektedir. 1369 yılının ikinci ayında başlanan eser, on altı âlimin müşterek mesaipleri neticesi aynı yılın sekizinci ayında tamamlanmıştır. Bununla birlikte Çin'deki son Moğol hanına ait bilgiler temin edilemediğinden ilgili kayıtları toplamak üzere Ou yang Yu, Pekin'e gönderilmiş; son kısmın eklenmesiyle eser 1370 yılının altıncı ayında nihai şeklini almıştır. Yüen hanedanı tarihini yazımında ağırlıklı olarak Çince ve kısmen Moğolca kaleme alınmış resmi vesikaların kullanıldığı düşünülüyor. Dört bölüm ve 210 alt bölümden oluşan eserin ilk kısmında yer alan kırk yedi alt bölümün ilki Cengiz Han öncesi Moğol tarihine ve Cengiz Han'ın tarihine ayrılmıştır. İkinci alt bölüm Ögedey ve Güyük'ü, üçüncü alt bölüm Mengü'yu, sonraki on dört alt bölüm Kubilay'ı anlatır. Geri kalan bölümler çöküşüne kadar Çin Moğollarının tarihini kapsamaktadır. İkinci kısımda muhtelif konulara ait raporlar vardır. Üçüncü kısım nesebnameler ve diğer bazı çizelgeleri içerir. Son kısım ise dönemin meşhur kişilerinin biyografileridir. *Yuan shi*'nin Cengiz Han, Ögedey, Güyük ve Mengü dönemlerini kapsayan birinci kısmının ilk üç bölümünün tercümesi ilk defa N. Y. Biçurin (Peder Yakınf) tarafından 1829 yılında neşredilmiştir: *Istoriya Pervikh Chetirekh Khanov iz Doma Chingisova*. Bu çeviri, metnin özel isimlerin keyfi olarak tahrif edildiği XVIII. yüzyıla ait neşrine dayandığı için hayli elverişsiz bulunuyor. Krause'nin Almanca çevirisine gelince *Yuan shi*'nin birinci kısmı için yegâne mazbut çeviri olmak hususiyetini uzun süre muhafaza etmiştir. F.

yazarları *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*'nun elimizdeki nüshada eksik baş kısmına da sahip olduklarından *Cengiz Han*'ın *Kaydu*'ya kadarki nesepnamesini özetleyerek *Yuan shi*'nin baş kısmına dercetmişler. (Pelliot & Hambis, 1951, s. XIV-XV) Buradan *Cengiz Han* ve ecdadının tarihinin anlatıldığı bölüm açısından *Câmiü't-Tevârih*'in, *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*'nun aslî nüshasının ve *bu nüshadan istifade eden Yuan shi*'nin aynı kaynağı yani *Altan Debter*'i kullanmış oldukları sonucuna ulaşıyoruz. Metinlerin farazî soy ağacı şu şekilde gösterilebilir¹⁰:

E. Krause, *Cingis Han: Die Geschichte seines Lebens nach den chinesischen Reichsannalen*, Heidelberg, 1922. C. P. Atwood, yakın zamanda bu kısmı yeniden tercümeye girişti ve *Cengiz, Ögedey, Güyük ve Kubilay* kısımlarını yayımladı: *The History of the Yuan*, Chapter 1, *Mongolian Studies* vol. 39, 2017-2018, s. 2-81; *The History of the Yuan*, Chapter 2, *Mongolian Studies* vol. 40, 2019-2020, s. 2-78. H. F. Schurman ikinci kısmın Yüen hanedanı ekonomisiyle alakalı 93 ve 94. bölümlerini çevirmiştir: *Economic Structure of the Yüan Dynasty*, Cambridge, 1956; P. Ratchnevsky, *Moğol ceza hukuku ve kanunlarına ait bölümün şerhli bir tercümesini yapmış ve ilk cildi 1937 yılında Un Code des Yuan* adıyla Paris'te yayımlamıştır. Tercümenin kalan üç cildi 1972-1985 yılları arasında F. Aubin'in yardımıyla basılabilmektedir. Hanedan ailesinin jenealojisine ve *Moğol* şehzadeleriyle memurlarına tahsis edilmiş iktalardan bahseden üçüncü kısmın 107. ve 108. kısımları *Louis Hambis* tarafından *Fransızca*ya tercüme edilmiştir: *Les Généalogies Impériales dans l'Histoire Officielle de la Dynastie Mongole*, Leiden, 1945; *Les Fiefs Attributés aux Membres de la Famille Impériale et aux Ministres de la Cour Mongole d'après l'Histoire Chinoise Officielle de la Dynastie Mongole*, Leiden, 1954. İkinci kısmın coğrafya ile alakalı 58-63. bölümleriyle dördüncü kısımda *Moğollar* devrindeki meşhur kişilerin biyografilerine ayrılmış 114-208. bölümler hâlen tercüme edilmemiş bulunuyor. (Bretschneider, 1888, I / s. 180-191; Meserve, 1990, s. 117; Boyle, 1350, s. 1-2; Birge & Liau, 2023: II / s. 922-923.)

¹⁰ Yukarıdaki şema, Pelliot'nun *Cheng-wou ts'in-tcheng lou* çevirisinin mukaddimesinden alınmıştır. (Pelliot & Hambis, 1951, s. XV)

Hanedanın resmî tasvip gören tarihi, *Altan Debter*, İran'da *Arap-Fars* tarih yazım geleneğine ve Çin'de Çin kroniklerinin üslup ve tarzına bürünerek tekrar düzenlenmiş, böylece kaynakları aynı, kaleme alındıkları diller farklı paralel metinler ortaya çıkmıştır. Metinlerdeki müşterek üslup hususiyeti; epik anlatımın, yer yer güçlü bir lirizme kaçan savruk göçebe tarihlerinin izlerinin bunlardan bütünüyle kaybolmuş olmasıdır. Resmî tasvip ve himaye görmüş söz konusu tarihler kronolojik bir sırayı takip eden; yalın ve kuru bir üslubu benimseyen eserlerdir.

4. MOĞOLLARIN GİZLİ TARİHİ

Moğol göçebelerine has destanî tarih geleneğini devam ettirdiği için *epik*, resmî görüşler dışında kaldığından başlığında olduğu gibi *gizli* diye vasıflandırabileceğimiz başka bir tarih daha vardır ki yukarıda üzerinde durulan resmî hanedan tarihlerinden hem muhteva hem üslup cihetiyle büsbütün ayrılır. (Boyle, 1350, s. 4) *Mongqol-un ni'ucha tobcha'an* (*Moğolların Gizli Tarihi*)¹¹ adlı bu epik tarihin aslî şekli XIII. Yüzyılda Orta Moğol diyalektiyle ve kuvvetle muhtemel *Uygur* yazısıyla yazılmıştı. Günümüze ulaşan versiyonu 1860'larda Rus sinologu rahip *Palladius* tarafından *Pekin Saray Kütüphanesi*'nde keşfedildi. *Moğol* diliyle fakat Çin işaretleriyle yazılmış olan metin kelime kelime ilerleyen Çince bir satır arası tercümeyi de içeriyordu.¹² (İnan, 1968, s. 510; Temir, 1942, s. 349; Kara, 2023, s. 976) *Gizli Tarih*, aslî versiyonunda bölümlere ayrılmamış ve noktalama işaretleri olmayan takriben 200 varaktan oluşan bir eserdir. Bilahare Çinli müstensihler eseri on iki kısım ve 282 paragraf halinde bölümlere ayırmışlardır. (Moses, 1988, s. 170) Eserin muhtevası şu sırayı takip ediyor:

- 1) *Moğolların* eski tarihi. *Temuçin*'in çocukluğu.
- 2) *Temuçin*'in gençliği. *Kereyit* hanı *Ong Han* ile dostluk.
- 3) *Merkitler*le mücadele. *Camuka* ile dostluk. *Temuçin*'in *Cengiz* unvanını alması.
- 4) *Cengiz*'in *Camuka* ile bozuşması.
- 5) *Tayciyutların* imhası. *Naymanların* yenilmesi. *Camuha*, *Ong Han* ve *Sengüm*'ün *Cengiz*'e karşı birleşmeleri. (1202)
- 6) *Cengiz*'in rakiplerini yenmesi. *Kereyitlerin* imhası. (1203)
- 7) *Nayman* ve *Merkitlerin* yenilmesi. (1204)
- 8) *Merkitlerin* bakiyeleri ile mücadele. *Güçlük Han*'ın teslimi ve ölümü. Büyük kurultayda *Cengiz*'e han unvanının verilmesi. Devlet ve idare teşkilatı (1205-1206).

¹¹ Eserin Çince adı *Yuan-chao-pi-shi*'dir. *Yuan*, Çin'de hüküm süren *Moğol* hükümdar ailesinin Çince unvanıdır. *chao* hanedan, *bi* gizli ve *shi* tarih anlamındadır.

¹² Eserin nüshaları, neşirleri ve üzerinde yapılmış çalışmalar hakkında bkz. T. Gülensoy, *Moğolların Gizli Tarihi Üzerindeki Çalışmalar*, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (1986), c. 24-25, s. 273-282.

- 9) İdari teşkilat ve taksimat. *Kubilay, Boorçu, Muhali, Nayaga* ve başkalarının vazifelere tayini. (1206)
- 10) Saray ve ordu teşkilatı. *Kubilay*'ın *Karluklara* karşı seferi. (1206)
- 11) *Çin* seferi. (1211-1214) *Sultan Celaleddin*'e karşı sefer. (1219)
- 12) *Tangutların* imhası. (1226). *Cengiz*'in ölümü. (1227) *Ögedey*'in han seçilmesi (1228) ve icraatı. (Temir, 1942, s. 349-350)

Her ikisi de birer heyet çalışmasının mahsulü olan, yazımında birçok ikincil yazar ve çevirmenin mesaisinden faydalanılan, tertip ve redaksiyon heyetinin kimlerden oluştuğu da aşağı yukarı malum bulunan *Câmiü't-Tevârih*¹³ ve *Yuan shi*'nin aksine *Gizli Tarih*'in yazarı bugüne kadar meçhul kalmıştır. Yazarının kim olduğuna ilişkin yürütülen çeşitli iddiaları ayakları yere basmayan tahminler olarak tanımlamak öyle zannediyoruz ki yanlış olmaz. Okuryazarlığı bir kıstas olarak kabul eden bazı araştırmacılar devrin olaylarına tanıklık etmiş isimler arasında okuma yazma bildikleri kaynaklarca doğrulanan kişilere odaklanmışlardır. Üzerinde durulan isimler bilhassa *Tata Tonga*, *Çinkay* ve *Şigi Kutuku*'dur. (Atwood, 2007/II, s. 27)¹⁴ Hâlbuki söz konusu kişilerin imparatorluğun resmî görevlileri olmaları böyle bir tarih kaleme almalarına engel teşkil eder. Zira bozkır kahramanlığını yüceltmekte *Cengiz* ve haleflerini methetmekten daha cömert davranan *Gizli Tarih* yazarının amacı eserin adından da anlaşılacağı gibi hanedanın *mahrem tarihini* vücuda getirmek olmuştur. Burada bir adım daha öteye giderek onun *Cengiz* ve soyuyla ilgili övgülerinin yergi ile karışık örtük hicivler olduğunu eklememiz gerekiyor. Yazar, ileride örnekleneceği üzere *Cengiz* ve *Ögedey*'in karakter tahlillerinde oldukça korkusuz bir tavır takınmış gözükür. Resmî bir görevlinin bu tür söylemlerde bulunması pek muhtemel değildir. İkinci olarak *Cengiz Han*'ın dâhili mücadelelerini detaylarıyla tasvir eden yazarın iş Batı seferine geldiğinde bunu birkaç cümleyle geçiştirmesi hatta *Cengiz*'in *Moğolistan* dışındaki fetihleri ve haricî münasebetlerine dair yanlış bilgiler vermesi; onun bu olayların içinde değil, dışında olduğunu ispat eder. Bir görgü tanığı olarak devrin olaylarının içinde olduğunu kabul edecek olursak bu takdirde de onu olayların detaylarından habersiz ve detaylara ulaşmak ihtimali bulunmayan sıradan biri olarak görmek lazım gelir.

Gizli Tarih'in yazarı problemi kadar yazılış tarihi de dünden bugüne tartışılan ve hâlâ tam olarak çözülemeyen bir mesele olagelmıştır. Her ne kadar 282. epizotta bulunan ketebe kaydında (*İng. colophon*) eserin “*Sıçan yılının yedinci ayında Kerulen Nehri üzerindeki Köde'e Adası'nda, Dolo'anboldah ve Şilginçek mevkileri arasında saray kurulmuşken yazılıp tamamlandı...*” (Temir, 2019, s. XV; Gülensoy, 1986, s. 273) belirtilmişse de söz

¹³ *Câmiü't-Tevârih*'in telif süreci hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Şükrü Özdemir, ‘*Câmiü't-Tevârih*'te Türklerin Kökenine Dâir Verilen Bilgilerin İncelenmesi’, yayımlanmamış doktora tezi, (2023), Ege Üniversitesi Türk Dünyası Ar. Ens., İzmir.

¹⁴ Atwood, bu kişinin *Şigi Kutuku* değil, *Şigi Kutuku*'nun bir taraftarı olması gerektiğini öne sürmüştür. (Atwood, 2007 / II, s. 28)

konusu tarihlendirmenin hangi yıla tekabül ettiği hususunda bir görüş birliğine varılamamış, kolofonda geçen sıçan yılı için on iki hayvanlı takvim döngüsüne uygun farklı teklifler sunulmuştur. Bunlar arasında 1240 senesinin genel bir kabule mazhar olduğu söylenebilir. *Gizli Tarih*'in *Ögedey*'in saltanatı zamanını kısaca tasvir edip onun ölümünden bahsetmemesi¹⁵ *Palladius*, *Li Wen-t'ien*, *Naka Michio*, *T'u Chi*, *Pelliot*, *Haenisch* ve *Kozin*'in başını çektiği birçok ilim adamına *Gizli Tarih*'in 1240 yılında yazılmış olması gerektiğini düşündürmüştür. (Rachewiltz, 1965, s. 186) Görüşün geçerliliği 1941 yılında *Mösyö Grousset* tarafından sorgulanmış ve adı geçen *Fransız* âlimi bir sonraki sıçan yılı olan 1252 senesinin *Gizli Tarih*'in gerçek telif tarihi olup olmayacağı noktasındaki şüphesini bilim âleminin dikkatlerine arz etmiştir. *Grousset*'yi bu şüpheyeye sevk eden şey; *Gizli Tarih*'te halefiyet probleminin tartışıldığı aile meclisinde *Cengiz*'in *Ögedey*'in evlatlarının hanlık için gerekli kabiliyeti taşımamaları halinde yönetimin diğer çocuklarından birinin soyuna intikal edeceğini söylemesi (epizot 255)¹⁶ ve epizot 281'de *Ögedey*'in kendine yönelttiği tenkitlerdir. (Grousset, 1941, s. 22) P. *Pelliot*, aynı yıl *Mélanges Asiatiques*'te neşredilen makalesinde *Grousset*'nin kanıtlarını hakikate mutabık 'réelle' fakat hüküm vermek için yetersiz 'pas décisive' bulup reddetmiştir. Zira *Pelliot*'ya göre 1240 tarihinde *Moğol* aristokrasisi epizot 281'deki sözleri *Ögedey*'in ağzından söyletecek kadar yönetime hâkimdir. Ayrıca 1251'de *Köde'e Aral*'da bir büyük kurultay toplanmış olsa buna bizzat *Mengü*'nun da katılması gerekmektedir. Hâlbuki *Yuan shi*'de 1251 kurultayına dair herhangi bir kayda rastlanmaz. *Pelliot* makalesinde iki ihtimal üzerinde durmuştur: Ya bu kolofon tamamıyla hayal mahsulüdür 'imaginaire' ya da eğer böyle değilse 1240 yerine 1252'yi kabul ettirecek daha güçlü bir sebep bulunmamaktadır. (Pelliot, 1941: 2) Kolofondaki sıçan yılının hangi yıla tekabül ettiğini tespit etmenin bu makalenin sınırlılıklarını aştığını ve esasen makalenin böyle bir amacının da bulunmadığını göz önünde bulundurarak diğer görüşler üzerinde uzun uzadıya durmak istemiyoruz.¹⁷ Bununla birlikte ilk olarak 1901 yılında *Ting Ch'ien* tarafından teklif edilen 1228 senesinin bilahare *Igor de Rachewiltz* tarafından da savunulduğunu (Rachewiltz, 1965, s. 185 vd.); *W. Hung*'un kabul ettiği 1264 ve *Atwood* 'un savunduğu 1254 tarihlendirmelerinin alternatif görüşler olarak literatüre geçmiş bulunduğunu kaydetmeden geçmeyelim. (Rachewiltz, 1965, s. 188; Atwood, 2007/I, s. 1-44)

Gizli Tarih'in üslubu hakkında kalem oynatmaya teşebbüs ettiğimizde ister istemez eserin türü ve yazılış amacı hakkında yürütülen çeşitli hipotezlere göz atmak mecburiyetinde kalırız. *Grousset*, *Gizli Tarih*'i 'Bir destan, hiç değilse bir epik tarih' diye tanımlar. (Grousset, 1950, s. XIII) *Barthold* da buna yakın bir görüştedir. 'Kahramanlık destanı' ifadesini kullanır. (Barthold, 2020, s. 44) *Homeros* destanlarına nispetle daha *prosaïque* 'avamî' bulduğu eserin tarihi değeri hakkında *Vladimirtsov*; nisbeten olumlu bir yaklaşımı

¹⁵ Zira *Ögedey* 1241 yılı Aralık ayında vefat etmişti. (Pelliot, 1941, s. 2; Grousset, 1941, s. 22)

¹⁶ Yönetimin *Toluy* koluna intikali ancak 1251 yılında *Mengü*'nun tahta oturmasıyla mümkün olmuştu. (Pelliot, 1941, s. 22)

¹⁷ Eserin yazıya geçirildiği yıl için en makul tarihlendirmenin *Pelliot* ve *Gumilev* gibi bilgilerin kabul ettiği 1240 yılı olduğunu düşünüyoruz.

benimsemiştir, *Gizli Tarih*'i 'destanî vakayiname' olarak kabul eder. (Vladimirtsov, 1944, s. 22) *Okada*'ya göre *Gizli Tarih*, "İlginç olaylar icat etmekten ve edebî etkileyicilik uğruna ele aldığı malzemeyi eğip bükmekten çekinmeyen müellifi meçhul bir romandır." (Okada, 1969, s. 61) *Moses* ise eserde gerçekten kurgunun bir arada bulunduğunu fakat iç içe geçmiş olduğunu düşünür. Ona göre problem; eserde neyin destan, neyin efsane ve neyin tarih olduğunu kestirebilmektedir. (Moses, 1988, s. 172-173) Bizce yukarıdaki tanım ve değerlendirmelerin her biri bir açıdan doğrudur. Eserin *Cengiz Han*'ın ataları hakkındaki jenaoloji kısmı (epizot 1-58) taşıdığı *mitik* unsurlar dolayısıyla efsanevidir. İlk atanın bir kurt oluşu yahut *Alango*'a efsanesindeki mucizevî doğum bunu örnekler. *Mitik* unsurların büyük ölçüde kaybolduğu ikinci kısımda destan ve tarih iç içedir. (epizot 59-127) *Temuçin*'in hayatının ilk devresinin anlatıldığı bu kısımda yazarın gerçek olayları serbest hayal gücünü kullanarak olduğundan bir miktar farklı aktardığını hatta çarpıttığını iddia edebiliriz. 128. epizotla başlayıp 149. epizotla son bulan üçüncü kısım *Camuka* ile rekabetini; 150. epizotla 201. epizot arası *Ong Han*'la münasebetini anlatır. 202. epizottan sonrası han seçilişinden sonraki devreye aittir. (Okada, 1969, s. 61) Bu bölümlerde de hadiseleri ters yüz etmeler, tahrifler, mübalağalar söz konusudur.

Birinci bölümün *Moğollar* arasında yaygın müşterek mitik söylenceleri yansıttığı açıktır. Yani yazar, bizce 'destan şairi' demek daha doğrudur, bu kısmı ya başka bir kaynaktan alıp kendi üslubuyla yeniden oluşturmuştur ya da yazılı bir kaynaktan değil şifahî aktarımlardan eserine derc etmiştir. Dolayısıyla bu kısma destan demek yanlış olmaz. Sonraki bölümler dikkate alındığında eser içerdiği tarihî gerçeklik bakımından vakayiname, kurgusal eklemeleri bakımından roman, kurgu ile gerçeğin iç içe geçmiş olması bakımından tarihî roman, kasıtlı tahrifleri ve belki de sözde ifşaları göz önünde bulundurulduğunda hicviye olarak görülebilir. Eserin tür bilgisi bakımından tanımlanması *Mesnevi*'deki fil hikâyesine benzer, farklı tanımlamalara uygundur. Şu kadarı var ki yazılış amacı açısından esere bütüncül bir bakış *Gumilev*'e hak vermektedir; yani eser, siyasî bir hicviyedir. Şöyle açıklar *Gumilev*:

"Eser gayr-ı resmî şu dört partinin¹⁸ birbiriyle mücadeleye giriştiği 1240 yılında yazılmıştır: Savaş taraftarı yaşlı Moğollar, barışsever Moğollar, bürokrasi yani Çin yanlıları ve savaş taraftarı Nesturiler." (Gumilev, 2019, s. 260)

Müellifin birinci gruba mensup bulunduğunu ve eserini *Cengiz*'in şahsiyetini idealize eden resmî geleneklere karşı bir protesto olarak yazdığını düşünen *Gumilev* sözlerine şu değerlendirmeye devam etmektedir:

"...Şu hâlde diyebiliriz ki bu siyasî hicviye gazilerin bizzat hanın izniyle kültürlü elit tabaka tarafından sıkılıp bir kenara atıldığı zaman yazılmıştır. Ayrıca bu hicviye kalbi yaralı subaylar arasında propaganda yapmak amacıyla okunmuştur ve amacı toprağın ruhunun kendileri olduğunu, dolayısıyla imparatorluğun mevcudiyetini kendilerine borçlu sayıldığını göstermektir. Elbette Moğol yönetimi bu tür görüşleri yansıtan

¹⁸ Dört farklı zihniyetin demek istiyor.

propagandaların açıktan açığa yapılmasına müsaade etmeyeceği için de adı ‘Gizli Tarih’ idi.” (Gumilev, 2019, s. 262)

Cengiz Han hakkında müstakil bir eser kaleme alan *Ratchnevsky*, eserinin önsözünde *Gizli Tarih* müellifinden oldukça olumlu cümlelerle bahsetmiştir. Saray tarihçilerinin *Cengiz Han*’ın itibarına gölge düşürür endişesiyle sakladıkları birçok olaydan *Gizli Tarih* yazarının eleştirel tutumu (!) sayesinde haberdar olduğumuzun önemle altını çizen *Ratchnevsky*’ye göre bu tenkidî tavrı güya *cihan fâtihi*’nin karakter tasvirinde de aynıyle vâridir. (*Ratchnevsky*, 1991, s. XIV-XV) Ne var ki *Gizli Tarih* üzerinde yapılacak dikkatli bir okumanın bizi *Ratchnevsky*’ninkilerle aynı olmak şöyle dursun taban tabana zıt kanaatlere ulaştıracağı muhakkaktır. *Ratchnevsky*’nin, *Gizli Tarih* yazarının tenkidî tavrına borçlu olduğumuzu zannettiği olayları *Gizli Tarih* yazarının ustalıklı kurgusuna borçlu olmamız ikinci ve herhalde es geçilmemesi gereken daha güçlü bir ihtimal olarak karşımızda duruyor. Tabii bahse konu olayların yazarın muhayyilesinde üretilmiş olması halinde aralarına sıkıştırılmış diyalogların da hayalî olduğunu söylemek gereksiz olacaktır. Öncelikle *Gizli Tarih* yazarının *Cengiz* ve haleflerine karşı takındığı tavrın çoğu kez objektif olmadığını belirtelim. İsmi meçhul müellifimiz *Cengiz* ve haleflerine karşı menfi tutumunu eserin başından sonuna kadar sürdürüyor. Öyle ki bu yolda hayalî olaylar icat etmekten, gerçekte olmuş hâdiseleri ters yüz etmekten ve yeri geldiğinde birbiriyle ilişkisi bulunmayan olayları inandırıcılık uğruna birbirine raptedivermekten çekinmiyor. Sevmediği kişileri başkalarına zemmettirip rezil etmek istediklerine kendi ağızlarından ifşa ve itiraflar düzdürüyor. *Temuçin*’in çocukluk ve ilk gençlik döneminden bahseden epizotlardan itibaren bu söylediğimize mebzul miktarda örnek buluyoruz. Bunlardan ilki *Yesügey*’in oğlunun köpeklerden korktuğundan bahsettiği pasajdır. Rivayete nazaran dokuz yaşına basmış olan oğluna kız istemek için eşinin akrabaları olan *Olkunutlara* gitmek üzere yola çıkan *Yesügey*, teklifi üzerine *Dai Seçen*’in kızı *Börte*’yi *Temuçin*’le nişanlıyor. (Temir, 2019, s. 19-21; Kaya, 2019, s. 49-51) Ananeye uyarak oğlunu nişanlısının yanında bırakan baba, ayrılırken dünürüne şu tavsiyede bulunuyor: “*Oğlumu damat olarak (burada) bırakıyorum. Fakat (o) köpeklerden korkar. Dünür! Oğlumun köpeklerce korkutulmasına müsaade etme.*” [(epizot 66) çevirisi için bkz. Onon, 2001, s. 61; Rachewiltz, 2004/I, s. 15] Bu satırlarda bizzat babası *Yesügey*’e söylenen uydurma bir cümleyle genç *Temuçin*’in korkaklığına dikkat çekiliyor. Savaşçı bir toplum için utanç kaynağı sayılabilecek korkaklık hasletinin cihan fatihine izafe edilmesi *Gizli Tarih*’i *İngilizceye* çeviren *Prof. Onon*’a garip gelmiş olacak ki köpek kelimesinin burada *Yesügey*’in düşmanları için kullanılmış olacağı ihtimali üzerinde durmuştur. (Onon, 2001, s. 61)

Bundan sonra dikkatimizi çeken ikinci önemli hadise *Temuçin*’in kıskançlıkla üvey kardeşi *Bekter*’i öldürmesi meselesidir. Kocası *Yesügey*’in ölümü ve kavminin onu yalnız bırakması sonrası *Öelün* zorlu günler geçirir, evlatlarını yabani meyve ve sebzelerle besler. Onlar da bir yaşa geldiklerinde olta ile balık tutmaya, tuttukları balıklarla annelerine bakmaya başlarlar. (epizot 74-75) Bir gün *Belgütey* ve *Bekter* oltalarına takılan bir balığı kardeşleri *Temuçin* ile *Hasar*’ın (Kasar) elinden alırlar. *Temuçin* ile *Hasar*, eve gelip

annelerine kardeşlerinden şikâyet ettiklerinde *Öelün*, onlara birlik ve beraberlik tavsiyesinde bulunur. Annelerinin nasihatlerine kulak asmayan iki kardeş, hayvan gütmekte olan *Bekter*'i bulur, yalvarmalarına aldırmadan onu oklayarak öldürürler. (epizot 76-77) Olayı yorumlayan bazı araştırmacılar, bunun basit bir balık tutma kavgasından fazlası olduğunu iddia etmişlerdir. Söz konusu iddia sahiplerine göre *Temuçin*, *Moğollarda* yaygın üvey anneyle evlenme âdeti (levirat) dolayısıyla evlilik çağına yaklaşmış büyük üvey abisini ortadan kaldırmak istemiştir. (Weatherford, 2021, s. 69; Ratchnevsky, 1992, s. 24; May, 2022, s. 53) Öte yandan *Gumilev*; bu rivayetin *Gizli Tarih* yazarının, okuyucularının zihinlerinde oluşturmak istediği *Temuçin* imajıyla ilişkili olduğunu öne sürüyor. *Gumilev*'e göre propagandist yazar, *Temuçin*'in basit bir vaka dolayısıyla kardeşini katledebilecek bir karakterde olduğuna vurguda bulunmak istemiştir. (*Gumilev*, 1987, s. 232)

Belgütey'in ölen öz kardeşinin intikamını almaya yeltenmemesi, sonraki hayatında da hiçbir şey olmamışçasına *Cengiz Han*'a sadakatle hizmet etmesi düşündürücüdür. Düşündürücü olan bir şey daha vardır ki o da *Câmiü't-Tevârih*, *Cheng wou tsing cheng lou* ve *Yuan shi* gibi erken dönem kaynaklarında *Bekter* diye bir kardeşten hiç bahsedilmemesidir. Bunu, utanç verici bir olayın resmî hanedan tarihlerinde kasıtlı olarak es geçilmiş olmasına bağlayabiliriz. Gerçekte hiç yaşanmamış olması muhtemel bu cinayet sahnesini *Gizli Tarih* yazarının engin muhayyilesine borçlu olduğumuzu düşünmek başka bir alternatiftir.

Gizli Tarih'te *Belgütey* ve *Bekter*'in *Temuçin*'in üvey kardeşleri olduğuna dair bir sarahat yoktur. Sadece iki yerde ismi zikredilmeden *Belgütey*'in annesi diye bahsedilen kişi *Öelün* müdür başka bir hanım mı? Bu kişinin *Yesügey*'in diğer eşi olduğunu anlamak ancak metnin dikkatle okunup yorumlanmasıyla mümkün oluyor. *Câmiü't-Tevârih*'te *Bekter*'den bahis yok ise de *Belgütey*, *Yesügey*'in başka bir hanımdan doğma oğlu diye kaydedilmiş, *Öelün*'den dünyaya gelmediği için diğer kardeşleri kadar itibar görmediğine değinilmiştir. (Rûşen & Müsevi, 1373, I / s. 282; Kerîmî 1367, I / s. 209; Thackston 1998, I / s. 138)

Epizot 78'de *Bekter*'i öldürdüklerini çocuklarının yüz ifadesinden anlayan *Öelün*'ün onlara 'Katiller!' şeklindeki hitabını ve acı acı sitemlerini okuyoruz. Acılı ananın sitem dolu feryadında *Temuçin* ve suç ortağı köpek, aslan, yılan, deve ve kurt gibi vahşi hayvanlara benzetiliyor. (Temir, 2019, s. 28; Kaya, 2019, s. 56-57) Öyle anlaşıyor ki daha sonraki birçok epizotta yaptığı gibi burada da meçhul müellif, *Öelün Ana*'ya gerçekte hiç söylemediği hayalî sözleri söyletmektedir. Monologdaki amaç gerçekte hiç yaşanmamış bir olayı dramatik hale getirerek inandırıcılığını sağlamak olmalıdır. Bir sonraki epizot *Tayciyutların Öelün*'ün menziline verdikleri baskını ve *Temuçin*'in esir edilmesini anlatır. *Gizli Tarih*'e gereğinden fazla itimat eden bazı araştırmacılar bu baskının delikanlılık çağına ulaşmış *Temuçin*'i potansiyel bir tehlike addeden ve onu bertaraf etmek isteyen düşmanlarınca yapıldığına inanmış gözüküyorlar. (Fox, 1939, s. 48; Vladimircov, 1950, s. 21; Grousset, 2011, s. 209; Lamb, 2019, s. 23) Bu araştırmacıların sorulması gereken bir soruyu es geçtiklerine işaret etmemiz gerek. *Temuçin*'i tehdit ve tehlike olarak gören *Tayciyutlar* niçin diğer erkek kardeşlere ilişmiyorlar? Niçin *Hasar* ve kardeşlerine, "Büyük

kardeşiniz Temuçin'i gönderin, başkasının lüzumu yok." diye bağıyorlar? *Tayciyut* baskınının *Bekter*'in hemen öldürülmesini anlatan epizotun peşine yerleştirilmesi aslında kasıtlıdır. Her ne kadar iki olay arasında bağlantı doğrudan yazar tarafından kurulmamış ise de burada okuyucunun, cinayet suçu işlemiş birinin cürmünün cezası olarak tahta bukağıya vurulduğunu düşünmesini sağlayan bir kurgu söz konusu. Yakın zamanda konuyu tekrar ele alan *May* ve *Weatherford* gibi bilim insanları bu ayrıntıyı fark etmişlerdir. (May, 2021, s. 61-62; Weatherford, 2021, s. 71) Şu kadarı var ki *Bekter* cinayeti hiç yaşanmamışsa *Temuçin*'in *Tayciyutlara* esir düşmesini bununla ilişkilendirmek de doğru olmaz. *Reşideddîn*'in bildirdiğine göre babasının vefatında henüz on üç yaşında olan genç *Temuçin*, hayatının bundan sonraki on beş yılını güçlükler ve problemlerle mücadele ederek geçirir. (Rüşen & Müsevi 1373, I / s. 325; Kerîmî 1367: I / s. 240; Thackston, 1998, I / s. 159) Bu süreçte *Merkitlerin* eline düşer. Kısa süreli bir esaretten sonra onların elinden kurtulur. (Rüşen & Müsevi, 1373, I / s. 93; Kerîmî, 1367, I / s. 71; Thackston, 1998, I / s. 52) Aynı dönemde farklı zamanlarda *Tayciyutlar* tarafından da birkaç kez esir alınır. Bunlardan birinin sebebi *Câmîü't-Tevârih*'te açıkça kaydedilmektedir. *Camuka Seçen*'in akrabalarından *Tayçar*¹⁹ adlı biri *Celayirlerden Coçi Termele*'nin hayvanlarını çalmak kastıyla *Ölegey Bulak* denen mevkie gelir. *Coçi Termele* de onu oklayarak öldürür. *Celayirler* o tarihte *Temuçin*'in hizmetinde bulunduklarından hadise *Camuka* ile *Temuçin*'in arasını açar, *Camuka*'nın *Tayciyutlara* iltihakına sebep olur. *İkiras*, *Korulas*, *Uruut* ve *Noyakin* boylarının da katılımıyla *Temuçin* aleyhine büyük bir ittifak meydana gelir. Düşmanlarının üstesinden gelemeyen *Temuçin*, *Tayciyutlar* eline esir düşer, bu esaretten ancak *Sorkan Şira*'nın yardımıyla kurtulur. (Rüşen & Müsevi, 1373, I / s. 327-328; Kerîmî, 1367, I / s. 242; Thackston, 1998, I / s. 159-160) O devirde göçebeler arasında siyasî sebeplerle yahut fidye almak kastıyla düzenlenen baskınların süreklilik arz eden durumlar olduğunu biliyoruz. Nitekim *Reşideddîn*, *Temuçin*'in *Merkit* esaretinden fidye ödeyerek kurtulduğunu aktarır. (Rüşen & Müsevi, 1373, I / s. 94; Kerîmî, 1367, I / s. 71; Thackston, 1998, I / s. 52) *Tayciyut* esaretlerinden yukarıda aktardığımız en bilindik olanının temelinde de siyasî sebepler yatmaktadır. *Tabakât-ı Nâsiri* müellifinin bu esareti H. 584 yılına (m. 1188-1189) yerleştirmesi muhakkak ki doğru değildir. (Sun, 1957, s. 69) Fakat esir alınmasının öncesinde *Temuçin*'i bertaraf edebilmek için birçok boyun aleyhinde birleşmesi, hadisenin takribî tarihlendirmesinde onun belirli bir güce eriştiği dönemi düşünmemizi gerekli kılar. *Gizli Tarih* yazarının bu olayı olduğundan farklı bir şekilde cihan fatihinin hayatının erken bir devrine yerleştirmesi *Temuçin*'e birbiri ardınca izafe ettiği *korkak* ve *câni* sıfatlarına bir yenisini eklemek düşüncesinden kaynaklanıyor: 'mücrim'.

Gizli Tarih'te olumsuz *Cengiz* imajına katkı sunan tüm epizotları detaylı bir şekilde değerlendirmek bahsin gereksiz uzamasına sebep olacağından birkaç tanesine daha işaret etmekle yetinelim:

¹⁹ Bazı nüshalara göre Negüçer.

Epizot 98 ve devamında anlatılan *Merkit* baskının tasvirinde *Temuçin* bencil ve korkak biri olarak tanıtılır. Kaçarken yedeğinde bir at olduğu halde eşi *Börte*'yi yanına almaz. (epizot 99) Baskından sonraki üç gün boyunca canının derdine düşmüş görünür, kaçırılan eşini aklına bile getirmmez. Hatta *Merkitlerin* gittiğinden emin olmak için keşfe gönderdiği *Belgütey*, *Boorçi* ve *Celme*'yle birlikte gitmek cesaretini gösteremez. *Burhan Haldun*'a çıkıp canını kurtardığını düşündüğü dağa adaklar adar, her sabah gelip onu yücelteceğine dair söz verir. (epizot 103) (Temir, 2019, s. 38-41; Kaya, 2019, s. 64-67; Fox, 1939, s. 55; Vladimircov, 1950, s. 27)

Epizot 104, eşini kurtarmak için çare arayan *Temuçin*'in *Kereyit* hanı *Togoril Ong Han* nezdine gidişini anlatır. *Ong Han*, *Temuçin*'e *Camuka*'ya da haber iletmesini, birlikte ortak bir askeri harekât yapılmasını teklif eder. *Camuka*, *Merkitlerin* ezilmesi planına katılır; *Botohan-bo'orcid*'te birleşmek üzere sözleşirler. (epizot 105-106) Sözleşilen yerde toplanan müttefik kuvvetler ileri hareketle *Tohto'a Beki*'nin yurdunu basıp yağmalarlar. *Tohto'a*, *Dayir Usun*'la birlikte güç bela firar etmeye muvaffak olur. (epizot 108-109) Kaçan *Merkitler* arasında bulunan *Börte*, kendisini bulmak ümidiyle "*Börte! Börte!*" diye seslenen kocasını sesinden tanıyıp gelir. *Börte* ve *Temuçin* birbirlerine sarılıp kucaklaşırlar. (epizot 110) (Temir, 2019, s. 43-49; Kaya, 2019, s. 68-75) Hadisenin tahliline geçmeden önce *İranlı* müverrih *Reşideddîn*'in *Cengiz Han*'ın hayatında 1194 senesi öncesi olayların tarihlendirilemeyeceğini kaydettiğini belirtmemiz gerekiyor. *Gizli Tarih*'te ve *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*'da da durum farklı değildir. Birincisinde 1200, ikincisinde 1201 senesi öncesine ait olaylar tarih zikredilmeden aktarılır. Dolayısıyla *Börte*'nin hangi yıl kaçırıldığı belli değildir. Öte yandan olayın takribî tarihlendirmesini yapmakta yardım alabileceğimiz birtakım başka veriler vardır. Örneğin *Gizli Tarih* epizot 254'te *Çağatay*, ağabeyi *Coçi* hakkında babasına "*Bizi bu Merkit artığına mı bırakacaksınız?*" cümlesiyle sitem eder. (Kaya, 2019, s. 203) Bu cümlede *Coçi*'nin *Cengiz*'in öz oğlu olmadığına, *Merkit* esareti sırasında gayrimeşru bir ilişkiden doğmuş olduğuna ima vardır. *Börte*, *Coçi*'yi 254. epizotun ima ettiği gibi *Merkit* esareti sırasında yahut sonrasında doğurmuşsa ve esir alındığında hamile değilse şu halde kaçırılışı ile *Coçi*'nin doğumu arasında bir seneye yakın bir süre geçmiş olmalıdır. *Cengiz Han*'ın üçüncü oğlu *Ögedey*'in 1241 yılında 55 yaşında öldüğünü biliyoruz. Bu bilgi doğru kabul edildiğinde ağabeyi *Coçi*'nin doğumu için 1184'den, *Merkit* baskını için de 1183'ten daha geç bir tarih mantıklı olmayacaktır. (Pelliot, 1951, s. 266) Öte yandan *Câmiü't-Tevârih*'ten *Coçi*'nin vefatında 30 küsur yaşında olduğunu öğrenmekteyiz. (Rûşen & Müsevi 1373, II / s. 733) *Coçi*'nin öldüğünde kırk yaşında olduğunu kabul etsek bile vefat senesi olan 1227'den kırk çıkardığımızda 1187 senesine ulaşırız. Belli ki *Ögedey*'in vefatında 55 yaşında olduğu bilgisi biraz şüphelidir ve *Börte*'nin kaçırılışı 1190 senesi civarında olmalıdır.

Reşideddîn'in rivayetine itimat caizse *Börte* esir edildiğinde zaten gebedir. *Merkit* şefi tarafından hediye olarak *Kereyit* hanına gönderilen *Börte*, *Ong Han* tarafından saygıyla karşılanmış, kendisine gelini gibi muamele eden hükümdar tarafından eşine geri yollanmıştır. (Rûşen & Müsevi, 1373, II / s. 708-709; Kerîmî, 1367, I / s. 504-505; Thackston, 1998, II / s. 347-348) Bu tarihte *Merkit* şefi olan *Tohto'a*'nın *Ong Han*'ın

damadı olduğunu ve *Merkitlerle Kereyitlerin* arasında uzun süredir barış ve dostluğun hâkim olduğunu kaydetmeden geçmeyelim.

Kereyit hanı *Ong Han*'ın geçmişine dair *Câmiü't-Tevârih* ve *Gizli Tarih*'in büyük ölçüde örtüşen aktarımları *Börte*'nin kurtuluşuna dair yukarıda özetlenen hikâyenin kurgu mu gerçek mi olduğunu anlamamızı sağlayan bazı ipuçlarını gözler önüne seriyor. *Reşîdeddîn*, 'Cengiz Han'la *Ong Han* Arasında Dostluğun Başlaması' başlıklı bölümde *Kereyit* hükümdarıyla alakalı olarak şu bilgileri verir:

"*Ong Han*'ın *Yesügey Bahadır*'la dost ve anda olmalarının sebebi budur ki *Ong Han*, pederi *Buyruk Han*'ın vefatından sonra *Kurçakuz*'la hükümdarlık mücadelesine giriştikleri için birkaç biraderini ve yeğenini öldürdü. Biraderlerinin isimleri *Tay Timur* ve *Tayşi*, yeğeninin adı *Boka Timur*'du. Bu sebepten amcası *Gür Han*, onunla harpler yaptı. *Ong Han* mağlup oldu, bir müddet ne yapacağını bilemedi. Derken *Yesügey Bahadır*'a sığındı. *Yesügey Bahadır* ona yardım etti. *Gür Han* üzerine sefere çıktı, hücum edip onu *Kaşın* tarafına sürdü. Hükümdarlığı ondan alıp *Ong Han*'a verdi. Bu minnet borcu sebebiyle anda 'kan kardeş' oldular. Bundan sonra küçük kardeşi *Erke Kara*, *Ong Han*'ın kardeşlerini öldürdüğünü ve hükümdarlığı eline aldığını görüp mağlup vaziyette kaçtı, *Nayman* ülkesine *İnanç Han* nezdine gitti. *İnanç Han*, *Erke Kara*'ya iyi davrandı. Bir süre sonra ordu göndererek ona yardımda bulundu. *Kereyit* ordusu *Ong Han*'dan yüz çevirdi. Bu esnada *Yesügey Bahadır* vefat etmişti. *Ong Han* birkaç memleketten geçip *Türkistan* padişahı *Karahitay Gür Han*'a sığındı. Bu memlekette *Uygur* ve *Tangkut* şehirlerinde karışıklık vardı. *Ong Han* perişan bir durumda kaldı. O kadar kötü bir duruma düştü ki beş keçisinin sütüyle yetinmek zorunda kaldı. İki üç devesiyle geçimini sağlıyordu. Bir müddet böyle sefil bir durumda kaldıktan sonra *Cengiz Han*'ın zuhurunun, güç ve kuvvet kazandığını işitip pederi *Yesügey Bahadır*la dostluğu sebebiyle 592 senesi (m. 1195/1196) aylarına tesadüf eden ejderha yılı (huy yıl) ilkbaharında *Cengiz Han*'ın yurduna yakın *Güsegü Navur* denen mevkiye geldi. Burası *Yesügey Bahadır*la birlikte oldukları yerd. *Tagay* ve *Süvegey* adındaki iki nökerini *Kerülen Nehrinin* yukarı kısmına *Cengiz Han* nezdine yolladı, geldiğini haber verdi." (Rüşen & Müsevi, 1373, I / s. 362-363; Kerîmî, 1367, I / s. 266-267; Thackston, 1998, I / s. 175-176)

Yukarıdaki pasajdan anladığımız kadarıyla *Ong Han*, hayatında iki kez sürgün hayatı yaşamıştır. Birincisinde onu bu sürgüne amcası *Gür Han* mecbur bırakmış ve sürgünden *Yesügey* ile *Tohto*'a'nın yardımıyla dönüp tahtına kavuşmuştur. Küçük kardeşi *Erke Kara*'nın *Nayman* hanının yardımıyla onu yurdundan etmesiyle başlayan ikinci sürgün hayatının sona erişine gelince bu da *Temuçin*'in yardım elini uzatmasıyla mümkün olmuştur. Aslında *Gizli Tarih*'te 150, 151 ve 152 nolu epizotlarda *Reşîdeddîn*'in aktardıkları aşağı yukarı benzer cümlelerle anlatılır. (Temir, 2019, s. 79-81) 177 nolu epizotta konuya tekrar dönüş yapılır ve bu kez aynı olaylar *Temuçin*'in ağzından aktarılır. (Temir, 2019, s. 101-102) *Temuçin* burada *Ong Han*'a eski günlerden bahsetmekte, tahtına ilkinde babasının ikincisinde kendisinin yardımıyla kavuştuğunu hatırlatmaktadır. *Ong Han*'ın 1195 senesine kadar ikinci sürgününde olduğu ve *Börte*'nin kaçırılışının takriben 1190 senesine tesadüf ettiği göz önünde tutulursa *Börte*'nin kurtuluşunu tasvir eden

romantik hikâyenin büsbütün uydurma ve kurgu olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Bu tarihte *Ong Han*'ın bir sefer düzenleyecek gücü yoktur ve *Merkit* şefi olan damadı *Tohto'a* ile arası iyidir. *Börte*'nin kurtarılışı da bir askeri harekâtla değil, diplomasi ve ikili ilişkilerle mümkün olmuştur. *Börte*'nin kaçırıldığı tarihte *Orta Asya* steplerinde serseriyane dolaşan *Ong Han*, *Temuçin*'e askeri bir harekât için yardım etmek şöyle dursun bundan ancak beş altı sene sonra yurduna *Temuçin*'in yardımıyla dönebilmiştir. (Rüşen & Müsevi, 1373, I / s. 362-363)

Ong Han hikâyesinin yardım edeni değil yardım edileni ise *Gizli Tarih* burada da hakikati ters yüz etmiş oluyor. *Yurduna döndükten* sonra 1197 senesi sonbaharında *Ong Han*'ın *Temuçin*'le birlikte *Merkitler* üzerine ortak bir harekât düzenlediğini hem *Câmiü't-Tevârih* hem de *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*'dan öğreniyoruz. Yine aynı kaynaklara göre *Ong Han*, bir yıl sonra *Merkitler* üzerine ayrıca bir sefer düzenliyor. (Rüşen & Müsevi 1373: I/364; Pelliot, 1951: 264-265) Bu seferler sürgünden dönmüş olan *Ong Han*'ın eski gücüne kavuşmak için yaptığı yağma akınlarıdır ve *Börte* hadisesi ile uzaktan yakından bir ilgisi yoktur. Buradan hareketle *Börte*'nin kurtarılışının, *Gizli Tarih* yazarının ilgisiz olayları birbirine eklemleyerek oluşturduğu dramatik yahut romantik sahneleri örneklemekten öteye geçmeyen başka bir kurmaca olduğunu söyleyebiliriz.

Epizot 131, *Onon Nehri* kenarında verilen toyda adı bir hırsızlık vakası sebebiyle *Cürkinlerden Atlet Buri* (*Buri Bökö*) ile *Belgütey* arasında çıkan kavgayı anlatır. *Buri*, boğuşma sırasında *Belgütey*'i yaralar. *Temuçin*, yarasının ehemmiyetsiz olduğunu söyleyen *Belgütey*'in sözlerine kulak asmaz ve iki taraf birbirine girer. Kavgada *Temuçin*'in adamları, *Cürkinleri* alt ederler. Bilahare *Cürkinlerin* isteği üzerine barış yapılır. Öyle anlaşılıyor ki *Temuçin*, *Kabul Han*'ın diğer evlatlarının nüfuzundan çekinir ve *Buri*'ye olay mahallinde bir şey yapamaz. Fakat *Tatar* seferi sonrası *Cürkinler* tedib edilince sinsi intikam planını *Buri*'yle *Belgütey*'i güreştirerek tatbik eder. Esasen ulusunun başpehlivanı olan *Buri*'nin *Belgütey*'e yenilmesi mümkün değildir. Fakat *Temuçin*'in hışmından çekinen *Buri*, *Belgütey*'e hamle yapmaz. *Belgütey* rakibini havaya kaldırır ve yere düştüğünde beli kırılan *Buri* trajik bir şekilde ölür. (epizot 140) Babası *Yesügey*'in amcasının oğlu olması dışında gerçek bir kahraman olan *Buri*'yi intikam hislerine kurban eden *Temuçin* bu olayda da kindar ve en yakın akrabalarına daha acımayan gaddar biri kimliğiyle görünür. (Temir, 2019, s. 62-63, 68-69; Kaya, 2019, s. 87-88, 92; Gumilev, 1987, s. 234; Ratchnevsky, 1991, s. 55-56; Sun, 1957, s. 95)

Epizot 155'te *Tatarlardan* esir alınan *Yesügen Hatun*, kendisini eş olarak kendine alan *Temuçin*'den âdeta tiksinti duyar. Ondan kurtulmak için ablasının kendisinden daha güzel olduğu ve hana zevce olmaya daha layık olduğu bahanesini uydurur. *Yesügen*'in yerini terk ettiği ablası *Yesui*'nin tavrı da çok farklı değildir. (epizot 156) İç geçirişinden hoşnutsuzluğunu sezinleyen *Temuçin* eşinin eski kocasını buldurup infaz ettirir. (Gumilev, 1987, s. 234)

Gizli Tarih'te *Toluy* müstesna *Cengiz*'in tüm oğulları da olumsuz özelliklerle tanıtılır. 254 nolu epizotta *Coçi*'nin gayrimeşru olduğu ima edilir. (Kaya, 2019, s. 203) Epizot 243'te

Çağatay'ın dik kafalılığı ve dar görüşlülüğüne vurgu yapılır. (Onon, 2001, s. 225) Epizot 281'de başarılarını sıralayan Ögedey, kabahatlerini de itiraf eder. Daha doğrusu *Gizli Tarih* yazarı onun hakkında söylemek istediklerini uydurma bir nutukla ona söylettirir. Buna göre Ögedey; içki ibtilası ve kadın düşkünlüğü gibi zaafları olan, sâdık bir kumandanını haksız yere öldüren, av hayvanlarının kardeşlerinin mıntikasına gitmesini engellemek için memleketine çitler ve hendekler yaptırmaya tenezzül eden biridir. (Temir, 2019, s. 205; Kaya, 2019, s. 225)

Gizli Tarih; hiç yaşanmamış olaylar icat etmek, hiç söylenmemiş diyalogları bu olaylar içerisinde yer alan kişilere söyletmek ve gerçekte olmuş olayları serbest hayal gücü tekniğiyle genişletmek gibi özellikleri bir kenara bırakıldığında bilgi eksikliğinden kaynaklanan hatalarla da lebaleb doludur. Çarpıtmalar dışındaki bu kasıtsız bilgi hataları *Cengiz*'in haricî münasebetleri ve fetihleri kısmına gelindiğinde daha fazla göze görünür hale gelir. Konuyu örneklemek adına bahse konu bölümlerden rastgele seçtiğimiz birkaç epizotun ne derece belirgin yanlışlar içerdiğine bakalım. Epizot 238, *Uygur iduqutunun*²⁰ elçileri *Atkirah* ve *Darbai*'in *Cengiz* nezdine gelmelerini anlatır. *Gizli Tarih* rivayetine göre elçiler *Cengiz*'e hükümdarlarından şu mesajı getirmişlerdir:

"Sanki bulutlar dağılmış,

Annemiz güneş tekrar gözükmüş gibi,

Sanki buzlar çözölmüş,

Nehrin suyu tekrar bulunmuş gibi,

Cinggis-hahan'ın adı ve şöhreti bize sevinç getirdi. Cinggis-hahan bana emrederler mi?

Altın kuşağından bir altın iplik

Al elbisesinden bir artık parça bana da lütfederler mi? Senin beşinci oğlun olarak bütün gücümü sana hasretmek isterim!"

Cengiz Han bu sözlerden memnun olarak : "Ben kızımı ona vermek ve kendisini beşinci oğlum yapmak isterim. *Iduqut*, altın ve gümüş ile büyük ve küçük incilerle, diba ve damasko kumaşlarıyla ve ipekli kumaşlarla buraya gelsin!" diye cevap yollar. *Iduqut*, mesajı alınca *Cengiz*'in huzuruna gider, *Cengiz* onu himayesine alarak kızı *Al Altun*'la evlendirir. (Temir, 2019, s. 159-160)

Gizli Tarih'in bu rivayetinde birçok problem vardır. Birincisi *Yüan Sheng wu ch'in cheng lou* ve *Câmîü't-Tevârîh*'te ilk elçi yollayanın *Cengiz* olduğu, *Iduqut*'un sefaret heyetinin buna karşılık olmak üzere gönderildiği kaydedilir. Karşılıklı ilk heyetlerin teatisi 1209 yılında olmuştur. Adı geçen *Darbai*, *Uygur* elçisi değil *Iduqut* nezdine gönderilen *Moğol* elçisidir ve *Uygur* sefaret heyetiyle birlikte geri dönmüştür. *Iduqut*, yine bu sene içinde *Cengiz*'e *Merkitlerin* ahvalini haber vermek üzere yeni bir heyet göndermiş, *Ch'an Nehri*

²⁰ Bu kişi *Cengiz*'e gönül rızasıyla boyun eğen *Uygur* hükümdarı *Barçuk Art Tegin*'dir. (Rachewiltz, 2004/II, II / s. 846)

kıyısında *Cengiz*'in eski düşmanları olan *Merkitleri* mağlup ettikten sonra *Cengiz*'in ikinci elçi heyetini kabul etmiştir. *Cengiz*'e tabiiyet arz etmek üzere *Kerulen*'e gitmesi ise bundan tam iki sene sonra yani 1211'dedir. Görüldüğü üzere şahısları ve olayları birbirine karıştıran *Gizli Tarih* yazarı, farklı zamanlarda meydana gelmiş ve üç seneye yayılmış olaylar zincirini tek bir hadise gibi anlatmaktadır.²¹

Epizot 265'te *Cengiz*'in köpek yılı (1226) sonbaharında *Tangutlar* üzerine sefere çıktığı ve aynı yılın kış mevsiminde tertip edilen bir süre avında atından düşüp yaralandığı aktarılır. Bundan sonra *Aşagambu* ile muharebesinden ve savaş ganimetlerinin taksimi esnasında *Bo'orçu* ile *Mukali*'ye iltifatlarla bulunup ganimetlerden istedikleri kadar alabileceklerini söylediğinden bahsedilir (Epizot 266):

“Aranızda paylaşın,

Güzel erkek çocukları,

Kuş avı esnasında,

Peşinizde dolaşsın,

Güzel kız çocukları,

Yanınızda büyüüyüp kadınlarınızın

Elbisesini yamasın.” (Temir, 2019, s. 187-188)

İşin gerçeği ise *Kuzey Çin*'in fethini tamamlamakla görevlendirilen *Mukali*'nin 1223 yılında muvaffakiyetsizlikle sonuçlanan *Ching-chao* ve *Feng-hsiang* kuşatmalarının ardından *Şansi*'ye çekilmiş ve burada hastalanarak vefat etmiş olduğudur. Yani *Cengiz*'in 1226'daki *Tangut* seferiyle *Mukali*'nin vefatı arasında üç yıl vardır, dolayısıyla aralarında böyle bir diyalogun geçmesi de söz konusu değildir.²² (Rachewiltz, 1977, s. 54; Kwanten, 1978, s. 35; Atwood, 2004, s. 393; Koçak, 2021, s. 29)

Epizot 260, *Ürgenç*'i fetheden *Coçi*, *Çağatay* ve *Ögedey*'in babalarının yanına dönüşlerini anlatır. Güya *Cengiz* şehirden alınan esirleri kendi aralarında taksim edip kendi payını ayırmayan şehzadelerine kızmış ve onları üç gün huzuruna almamış. Nihayet *Bo'orçu*, *Mukali* ve *Şigi Kutuku*'nun araya girmesiyle onları kabul edip epey azarlamış. Rivayetin bu kısmının bütünüyle fiktif olduğu açık olmakla birlikte²³ esasen devamı çok daha ilgi çekicidir. *Honghai*, *Honghatar* ve *Şormahan Horçi* adlı cengâverler *Cengiz*'den tecrübesiz olan oğullarını azarlamamasını istemişler ve kendilerini *Bağdat* üzerine gönderirse ona

²¹ Rivayetin varyantları ve *Gizli Tarih* rivayetinin bulanıklığı hakkında bkz. (B. Ögel, 2002, s. 2 vd.)

²² Rivayet, *Gizli Tarih*'i İngilizce'ye tercüme edip notlayarak neşreden *Prof. Onon*'u da şaşırtmış olduğundan *Cengiz*'in bu konuşmayı *Bo'orçu* ve *Mukali* ile değil onların evlatlarına hitaben yapmış olması söyleyerek gereksiz bir teville başvurmuştur. (Onon, 2001, s. 261)

²³ *Ürgenç*'in fethinden sonra *Kazak* bozkırlarına dönen *Coçi* babasını asla bir daha görmemiştir. *Mukali*, *Bo'orçu* ve *Şigi Kutuku* ise bu tarihte *Çin*'deki askeri kuvvetlere komuta etmektedirler. (May, 1996, s. 9-10)

altın, gümüş, ipek, servet ve esir getirebileceklerini vadetmişler. Yumuşayan *Cengiz; Honghai* ile *Honghatai*'ı kendi yanında alıkoymuşsa da *Şormahan*'ı (bilindik telaffuzu ile *Çormagan*) *Bağdat*'ı fethetmek üzerine halifenin üzerine göndermiş.²⁴ (Temir, 2019, s. 183-184) Epizot 270, *Ögedey*'in tahta çıkışından sonra tamamlanamayan fetih için *Çormagan*'a takviye kuvvetler gönderdiğini aktarır. (Temir, 2019: 191) Epizot 274'te tekrar *Çormagan*'ın zikri vardır. Buna rivayete nazaran *Çormagan, Bağdat* halkını yenmiştir. Muvaffakiyeti sebebiyle onu *Bağdat*'a vali atayan *Ögedey* her sene nezdine hediyeler ve yük hayvanları göndermesini emrediyor. (Temir, 2019: 195) Kaynaklarca teyit edildiği üzere *Moğolların Bağdat* üzerine ilk akınları 1238 yılında olmuş ve bu akın *Halife Mansur* kuvvetleri tarafından püskürtülmüştür. (Rachewiltz, 2004/II, s. 956-957) *Çormagan* ise *Bağdat*'ı fethetmekle değil *Sultan Celaleddin*'i yakalamakla görevlendirilmiştir. Olaylar ve şahısları birbirine karıştıran *Gizli Tarih* yazarı, büyük bir yanılgının içindedir. 1229-1230'da *İran*'a gönderilen *Çormagan*'ın 1211'de *Bağdat* halifesi üzerine gönderildiğini zannediyor. Hatta onun *Ögedey* devrinde *Bağdat*'ı fethettiğine inanmış gözüküyor.²⁵

Moğolların Gizli Tarihi üzerinde yapılacak eleştirel bir okuma, hiç şüphesiz eserdeki kasıtlı tahrif ve çarpıtmalar kadar bilgi eksikliğinden kaynaklanan hatalar için de yukarıda üzerinde durulanlardan fazlasını ortaya koyabilir. Bununla birlikte eserin ne kadar ihtiyatla kullanılması gerektiğini anlamamız için bu kadarı dahi yeterli olmakta, *Gizli Tarih*'e gereğinden fazla güvenip onu resmî tarih anlatılarının alternatifi gören anlayışın doğru olmadığı hususunda bize bir fikir vermektedir.

Gizli Tarih, Câmiü't-Tevârih, Yuan shi ve *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*'nun ayrı ayrı iç kritiğe tabi tutulmaları ve verdikleri bilgilerin birbiriyle sâlim bir metotla mukayesesi için eserlerin daha fazla işlenmesine ihtiyaç duymaktayız. Dünden bugüne birçok bilim insanının sahaya sunduğu katkı sayesinde bu amaca yönelik takdire değer bir ilerleme kaydedilmiştir. Öte yandan terkibî eserler için bir hayli yolumuz olduğunu itiraf etmek zorundayız. *Gizli Tarih*'in daha güvenilir resmî kaynaklarca doğrulanmayan rivayetlerine önem atfetmekte aceleci davranan araştırmacılara destansı tarih geleneğinin bütünüyle bir tarih olmadığını göstermek için yazılmış olan bu makale, konu üzerinde yeterli dikkati sağlayabilirse amacına ulaşmış olacaktır.

5. SONUÇ

Moğolların Gizli Tarihi, İran ve *Çin*'de yazılmış resmî hanedan tarihlerinin aksine *Moğolların* destanî tarih geleneğini devam ettiren *epik* bir anlatıdır. Bu anlatının nesnel bir tarih metni gibi değerlendirilmesi bariz sorunlar doğurur. *Moğol tarihi* araştırmalarında *Gizli Tarih*'ten faydalanmak isteyen her araştırmacı onun göçebe kahramanlığını yüceltmek için vücuda getirilmiş bir *kahramanlık destanı* olduğunu aklından çıkarmamalı;

²⁴ *Çormagan*'ın batıya gelişini erken bir tarihe almak isteyen *May*'in rivayetin söz konusu kısmını kurtarmak için giriştiği teviller kanaatimizce zorlamadır. (May, 1996, s. 11-15)

²⁵ *Ögedey* 1241'de vefat etmiş; *Bağdat, Hulagu* tarafından 1258'de alınmıştır.

eserde şahsî garaz ve husumetlere dayalı çarpıtmaların, ters yüz etmelerin ve tahriflerin bulunduğunu unutmamalıdır. Esasen eserde tarihî olaylara yapılan ekleme, eksiltme ve müdahaleler, bazıları bütünüyle kurgudan ibaret olan sahneler ve hayalî diyaloglar yazarın metni bir tarih değil *tarihî roman* formunda tasarladığını gösterir. Siyasî ve ideolojik bir propaganda için kullanılmış olması da dikkatli bir okuyucunun gözünden kaçmaz. Esere bütüncül bir bakış bize yazarının günün olayları içinde yer almış sıradan biri olduğunu, dönemin birincil figürlerinden biri olmadığını gösterir. *Zira Cengiz*'in dâhili mücadelelerine geniş yer ayıran müellif, iş onun hariçteki fetihlerine geldiğinde bunları yüzeysel, eksik ve hatalı anlatır. Bilgi eksikliğinden kaynaklanan söz konusu hatalar kasıtlı tahrifleriyle birlikte düşünüldüğünde *Gizli Tarih*'in çok yoğun bir dikkat ve sıkı bir tenkitle okunması gerektiği anlaşılır. Tarihî değerinin ve güvenilirliğinin neredeyse sıfıra yakın olduğunu düşünmek doğru olmasa da resmî anlatıların kontrolü bakımından ona gereğinden fazla güvenmek ya da resmî tarihlerin boşluklarını *Gizli Tarih* rivayetlerinden istifade ile doldurmaya çalışmak sağlıklı olmayabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Anonim. Tevârih-i Cengiznâme Şeceretü'l Etrâk. Harvard Üni. Farsça Yazmalar no: 6.
- Atalay, B. (1970). Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü. haz. Ayyıldız Mat. Ankara.
- Atwood, C. (2004). Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire. Indiana Uni. Bloomington.
- Atwood, C. (2007/I). The Date of the 'Secret History of the Mongols' Reconsidered. *Journal of Song-Yuan Studies*, no: 37, s. 1-48.
- Atwood, C. (2007/II). Informants and Sources for the Secret History of the Mongols. *Mongolian Studies*, vol. 29, s. 27-39.
- Atwood, C. (2020). The History of the Yuan, Chapter 1, *Mongolian Studies* vol. 39, 2017-2018, s. 2-81.
- Atwood, C. (2022). The History of the Yuan, Chapter 2, *Mongolian Studies* vol. 40, 2019-2020, s. 2-78.
- Barthold, V. V. (2020). Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan. çev. S. S. Morali, TTK Basımevi, Ankara.
- Birge, B. & Liu, X. (2023). Chinese Sources. *The Cambridge History of the Mongol Empire*. Cambridge: University Press, c. II, s. 920-971.
- Boyle J. A. (1350). The Significance of the Jāmi' al-Tawārīkh as a Source on Mongol History. Mecmûa-i Hitâbehâ-yı Tahkikî derbâre-i Reşîdeddîn Fazlullâh Hemedânî. Dânişgâh-ı Tahrân. Tahrân.

- Bretschneider, E. (1888). *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources I-II*. Trübner & Co. London.
- Cüveynî, A. A. M. (1911). *Târih-i Cihângüşâ I-III*. Brill. Leiden.
- D'Ohsson, C. (1852). *Histoire des Mongols I-IV*, Les Frères van Cleef Amsterdam.
- De Mailla, J. A. M. de. (1779) *Histoire Générale de la Chine*, Traduites du Tong-Kien-Kang-Mou. D. Pierres & Clousier, Paris.
- Fox, R. (1939). *Cengiz Han*. çev. Göknel R. Seyhan Basımevi, Adana.
- Gölpınarlı, B. tarihsiz. *Camiü't Tevârih* (basılmamış tercüme). MEB, Türk Tarih Kurumu Küt., A II/7509.
- Grousset, R. (1950). *Cengiz Han*. çev. H. A. Ediz. *Vladimircov'un eserinin mukaddimesi*. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul.
- Grousset, R. (2011). *Stepler İmparatorluğu*. çev. İncalcık H., TTK Basımevi, Ankara.
- Gumilev, L. N. (1987). *Searches for an Imaginary Kingdom*. tr. R. E. F. Smith, Cambridge: University Press.
- Gumilëv, L. N. (2019). *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*. çev. A. Batur. Selenge Yayınları. İstanbul.
- Gülensoy, G. (1989). *Moğolların Gizli Tarihi Üzerindeki Çalışmalar*. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XXIV-XXV, s. 273-282.
- İnan, A. (1968). *Moğolların Gizli Tarihi. Makaleler ve İncelemeler*, TTK Basımevi, Ankara.
- Kara, G. (2023) *Mongolian Sources. The Cambridge History of the Mongol Empire*, Cambridge: University Press, c. II, s. 972-1006.
- Kaya, M. L. (2019). *Moğolların Gizli Tarihçesi*. Kronik Kitap, İstanbul.
- Koçak, Fadime Öksüz. (2021). *Moğol Vali ve Noyanları (1206-1259 Yıllar Arası)*. Karamanoğlu Mehmet Bey Üni. Sosyal Bil. Enst. yayımlanmamış yüksek lisans tezi.
- Kwanten, L. (1978). *The Career of Muqali: A Reassessment*. *Bulletin of Sung and Yüan Studies*, no: 14, 1978, s. 31-38.
- Lamb, H. A. (2019). *Moğol Kurdu Cengiz Han*. çev. Bozkurt A. G., İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- May, T & Hope M. (2022). *The Mongol World*. Routledge. London and Newyork.
- May, T. (1996). *Chormaqan Noyan: The First Mongol Military Governor in the Middle East*. Indiana Uni. yayımlanmamış yüksek lisans tezi.
- May, T. (2021). *Moğol İmparatorluğu*, çev. Uysal Ü. E., Kronik Kitap, İstanbul.
- Meserve, R. I. (1990). *The Yüan shih and Middle Mongolian*, *Mongolian Studies*. vol. 13, s.117.
- Onon, U. (2001). *The Secret History of the Mongols*. Routledge Curzon. London and New York.
- Ögel, B. (2002). *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Pelliot P. & Hambis L. (1951). *Histoire des Campagnes de Gengis Khan*. E. J. Brill, Leiden.
- Pelliot P. (1930). *Notes sur la Turkestan de M. W. Barthold*, *T'oung Pao*, vol. 27, no: 1, ss. 12-56.
- Pelliot, P. (1941). *De Lacunes dans la Texte Mongol Actuel de l'Histoire Secrète des Mongols*. *Mélanges Asiatiques*, fasc. 1, s. 1-18.
- Rachewiltz, I de. (1965). *Some Remarks on the Dating of the Secret History of the Mongols*. *Monumenta Serica*, vol. 24, s. 185-206.

- Rachewiltz, I. de. (2004/I). The Secret History of the Mongols I-II. Brill. Leiden-Boston.
- Rachewiltz, I. de. (2004/II). On the Sheng-wu ch'in-cheng lu. *East Asian History*. 35-44.
- Rashiduddin, F. (1998). Jami u't Tawarikh Compendium of Chronicles. tr. Thackston W. M., Harvard Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü.
- Ratchnevsky, P. (1991). Genghis Khan His Life and Legacy. Eng. Tr. Haining, T. N., Basil Blackwell, Cambridge.
- Rémusat, A. (1829). Nouveaux Mélanges Asiatiques I-II. Schubart et Heideloff, Paris.
- Reşideddîn F. (1373). Câmiü't Tevârih I-III. neşr. M. Rüşen & Mustafa Müsevî. Neşr-i Elburz, Tahrân.
- Reşideddîn, F. (1338). Câmiü't Tevârih I-III. neşr. B. Kerimî. İntişârât-ı İkbâl, Tahrân.
- Róna-Tas, A. (1965). Some Notes on Terminology of Mongolian Writing. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, T. 18, Fasc. ½, ss. 119-147.
- Sun, W. K. (1959). The Secret History of the Mongol Dynasty (Yuan-Chao-Pi-Shi). Muslim University, Aligarkh.
- Temir, A. (1945). Moğolların Gizli Tarihi. *Türkiyat Mecmuası*, c. VII, s. 349-351, Maarif Matbaası, İstanbul.
- Temir, A. (2019). Moğolların Gizli Tarihi. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Vladimirtsov, B. Y. (1944). Moğolların İçtimaî Teşkilâtı, Moğol Göçebe Feodalizmi. çev. A. İnân. TTK Basımevi, Ankara.
- Walley, A. (1931). The Travels of an Alchemist. The Journey of the Taoist Ch'ang-Ch'un from China to the Hindukush at the Summons of Chingiz khan etc. G. Routledge & Sons Ltd. London.
- Weatherford J. (2021). Cengiz Han. çev. Karakale S., Kronik Kitap, İstanbul.